

**СПРОБА ЗАЗИРНУТИ ПО ТОЙ БІК ДОБРА І ЗЛА
(до 100-річчя від дня смерті Ф. Ніцше)**

У контексті інтелектуальних процесів у Західній Європі ХІХ століття розглядаються основні ідеї книги Ф.Ніцше "По той бік добра і зла".

Фрідріх Ніцше (15.10.1844 – 25.08.1900) належить до тих видатних мислителів, яких засуджують і замовчують або шанують і вивчають, але яких не можуть сприймати байдуже. Донедавна в колишньому Радянському Союзі Ніцше в переважній більшості випадків однозначно подавався як людина, що започаткувала “основи найреакційніших напрямів сучасної буржуазної ідеології” [1:169]. Не претендуючи на повноту викладу й беззаперечність підходу, спробуємо хоча б почасти, на прикладі одного його твору, відсунувши ідеологічну завісу, з’ясувати, про що саме думав, писав, що пропонував, відкидав і відстоював цей унікальний філософ.

На зламі інтелектуальних епох

У ХVІ –ХVІІ століттях у Європі бурхливий розвиток продуктивних сил і активне формування буржуазних відносин призвели до утвердження раціоналізму. Адже нові суспільні процеси з притаманними їм підприємницьким ризиком і конкуренцією, особистою відповідальністю вимагали від людей, до них залучених, упевненості в тому, що новаторські зусилля в будь-якому напрямі не залишаться марними. Пізнання, ефективне використання здобутого знання стали вважатися вирішальною запорукою приватного успіху і процвітання. Передові верстви суспільства прониклися переконаннями, що людина завжди може стільки, скільки знає. Природа вже бачилася не божественною, а раціональною в своїй основі, а людина – такою, що в принципі здатна відкривати закони природного буття. З’явилися спроби пізнання законів суспільного розвитку. Просвітителі ХVІІІ ст. сподівалися згідно з раціоналістичними принципами кардинально переоблаштувати суспільство.

Філософія не залишилася осторонь зазначених процесів. Та, яка була започаткована Ф.Беконем, Р.Декартом, Т.Гоббсом, Б.Спінозою і дістала назву класичної, вкорінювалася в європейський світогляд на суто раціоналістичних засадах і з раціоналізмом себе ототожнювала. У центрі цієї філософії незмінно знаходилося поняття розуму. Якими б відмінними між собою не були концепції раціоналістичної філософії, всі вони виходили з поняття розуму й повертались до нього. Вони возвеличували розум і самоспоріднювалися з ним. Т.Гоббс, наприклад, вважав, що істинна мудрість є творінням Істинного розуму, тобто філософії. Г.Гегель розмаїття всього сущого пояснював самореалізацією Абсолютного Розуму; цей розум він називав не тільки могутнім, а й хитрим.

Приблизно з середини ХІХ ст. такий раціоналістичний оптимізм спадає. Адже напруженість економічної, політичної та ідеологічної боротьби буржуазії проти феодалізму на цей час залишається в минулому, і вже не між старим (нерозумним) і новим (розумним), а всередині нового суспільства виявляються суперечності. Внаслідок цього в інтелектуальному середовищі Європи наростають сумніви щодо можливостей остаточного впорядкування світу в суворій відповідності з принципами розуму. Розвінчання культу розуму завершилося в кінці ХІХ ст. революцією в природознавстві, коли ряд важливих наукових відкриттів класичний раціоналізм не зміг пояснити. Тож публікуються твори, автори яких ставлять під сумнів надмірні зазіхання розуму й намагаються обмежити його у правах; вони всеохоплюючий, могутній та критичний досі розум зводять до конкретно-наукового, логіко-дискурсивного та позитивного. Проти надмірних зазіхань розуму виступають католицько-християнські філософи; вони прагнуть духовно згуртувати людей уже не навколо цінностей розуму, а навколо цінностей віри в гармонії з розумом. А деякі найпомітніші серед них – А. Шопенгауер і С. К’єркегор – взагалі оголошують розуму “вотум недовіри”; ці мислителі започатковують нову інтелектуальну епоху, в якій однією з провідних і визначальних ідейних течій стає ірраціоналізм.

Ірраціональне – в перекладі з латинської – нерозумне, те, що знаходиться за межами розуму. Ірраціоналізм наполягає на обмеженості пізнавальних можливостей останнього й висуває на передній план ті чи інші позараціональні аспекти духовності - волю, емоції, інтуїцію тощо. Представники ірраціоналістичної думки з’являються поряд із найтипівішими й найвизначнішими представниками раціоналізму і в ХVІІ, і в ХVІІІ століттях. Всі вони однаке за умов значно переважаючої раціоналістичної традиції залишалися поза увагою. Ірраціоналістичні настрої актуалізуються лише в певній, щойно зазначеній, суспільній ситуації. Шопенгауер наполегливо проводить думку, що пізнання природи рано чи пізно наштовхується на такі її “сили”, перед якими будь-яке пояснення зупиняється, бо традиційними науковими засобами проникнути в їх сутність неможливо. Але людина, яка пізнає природу, - зауважує Шопенгауер, - не ангел без тіла, а тілесна істота, і будь-який рух її тіла є результатом акту її волі. Саме воля – ключ до розгадки таємних “сил” природи, внутрішньолюдських і зовнішніх. На волі, а не на інтелекті ґрунтується таке характерне для людини прагнення до життя. Людина є уособленням волі до життя. Перед життєвтілюючим наступом волі розум завжди відступає; таким чином, воля до життя, а не розум, є основою всього сущого. К’єркегор основний недолік раціоналістичної філософії бачає в тому, що вона зосереджується на загальних поняттях про абстрактні сутності й, ширяючи у висотах всезагального, не вважає за потрібне звертати увагу на індивідуальне. Філософи, апелюючи до формули “Я мислю, отже - існую”, залишають поза увагою ту істотну обставину, що їх власне існування дане їм не в мисленні, а в самому житті, в почуттях та переживаннях. Отже, на думку К’єркегора, на зміну “абстрактному” мислителю

має прийти “екзистенційний” мислитель, який зуміє аналізувати дійсність суб’єктивно, тобто так, як вона заломлюється через його індивідуальність, який зможе сприймати дійсність емоційно забарвленою.

Цей кардинальний інтелектуальний поворот глибоко відчув і рішуче прийняв Ніцше.

Загалом теоретична спадщина Ніцше вписується в закономірності формування європейського ірраціоналізму і зокрема його різновиду – “філософії життя”. Назва “філософія життя” вживається в літературі як у широкому плані – для позначення всіх міркувань про сутність і специфіку людського буття, – так і у вузькому – для позначення філософського напрямку, в центрі якого стоять ціннісні, смисложиттєві, зокрема соціально-етичні, проблеми. Цей напрям виходить з того, що одного лише розуму недостатньо для осмислення буття людини, а відтак і для формування послідовного цілісного світогляду; місце розуму має зайняти філософствування, яке розкриває всю повноту життя, точніше, повноту переживання життя. Саме Ніцше започатковує цей напрям. Стрижнем ніцшеанської філософії стає програма радикальної переоцінки всіх базисних загальнолюдських духовних цінностей задля більш ефективної, більш життєздатної орієнтації людини у світі; при цьому під людиною Ніцше розуміє насамперед європейця. Програма, ясна річ, постає не відразу. І в її становленні книга “По той бік добра і зла” (1886 р.) відіграла ключову роль.

В потойбіччі добра і зла

Ніцше видає “По той бік добра і зла” з підзаголовком “Прелюдія до філософії майбутнього”. Цю свою прелюдію він рішуче протиставляє всій загальноновизнаній на той час європейській філософії. Традиційну філософію (за винятком хіба що Б.Паскаля й А.Шопенгауера) він називає догматичною, тиранічною, самовпевненою і фальшивою. Однією з її основних хибних упередженостей виступає, на його думку, віра в протилежність цінностей, зокрема добра і зла. Добро тлумачиться самоцінним і вивільненим від зла. “Та чи не є такі загальноприйняті традиційно-філософські й “народні” розцінки занадто поверховими?” – запитує автор. При всій цінності першої протилежності й друга може бути визнана більш високою, більш важливою для всього життя, а обидві вони мають розглядатись як споріднені. Однак визнання зла необхідною умовою й запорукою життя – ризикований вихід на пізнавальний шлях, що заводить по той бік добра і зла. На це можуть зважитися лише обрані філософи. Щодо власної готовності автор не має сумніву. А як інші?

Щодо інших (йому самому подібних), Ніцше з надією відзначає, що народжується новий рід філософів, їх можна вважати своєрідними інтелектуальними спокусниками. Вони (за традицією) друзі істини, але, всупереч традиції, не догматики. На відміну від усіх так званих вільнодумців минувшини й сьогодення їх слід називати людьми вільного розуму. Вільнодумці хочуть бачити “спільне стадне щастя зелених пасовищ, поєднане з забезпеченістю, безпекою, привільністю, полегшенням життя для кожного”. А ми, філософи вільного розуму, “уважно й сумлінно поставившись до питання, – де і як досі рослина- “людина” найбільш потужно підносила вгору, – вважаємо, що це відбувалося завжди за протилежних умов, що для цього небезпека її становища спочатку мала розростися до шалених меж, сила її винахідливості й хитрості (її “розум”) повинна була розвинутися... до витонченості й безстрашності, її воля до життя мала піднятися до ступеню безумовної волі до влади. Ми вважаємо, що суворість, насилля, рабство, небезпека на вулиці й у серці, скритність, стоїцизм, хитрість спокусника й будь-яка чортівня, що все зле, жахливе, тиранічне, хижацьке й зміїне в людині таким же чином сприяло піднесенню виду “людина”, як і її протилежність”. Формулою “по той бік добра і зла” ми самовиділяємося серед філософів, – вона завжди звільняє нас від яких-небудь “правил” або “упередженостей”, – зауважує Ніцше [2:274-275].

Зазвичай філософські працівники (не плутати зі справжніми філософами!) й загалом ті, хто зветься науковцями, пишаються своїм сумлінним пізнавальним об’єктивізмом. Але об’єктивіст всього-на-всього відтворює усталене; він – дзеркало, що не знає іншої радості, крім тієї, яку дає відображення. Об’єктивізм призводить до байдужості й навіть лякливості, коли постає потреба поміркувати “не про науки, а про життя і цінності життя”. Між тим, від справжнього філософа вимагається, щоб він не відтворював, а створював цінності. Справжні філософи “простягають творчу руку в майбутнє, і все, що є й було, стає для них при цьому засобом, знаряддям, молотом. Їх “пізнавання” є творення, їх творення є законодавство, їх воля до істини є воля до влади” [2:335-336]. Саме на таких філософів сподівається Ніцше. Сподівається він “на людей, котрі мають досить сильний і самобутній розум для того, щоб покласти початок протилежній оцінці речей і переоцінити, перевернути “вічні цінності”; на предтеч нової ери, на людей майбутнього, які накидають на теперішнє той аркан, що витягує волю тисячоліть на нові шляхи” [2:322]. Кожен із таких філософів приречений на самотність, нерозуміння й невизнання. Що ж, як людина післязавтрашнього дня, він не може не бути в розладі зі своїм “сьогодні”. Та його велич у тому, щоб бути “злого совістю свого часу”, приставляючи ніж до грудей сучасних йому соціально-етичних чеснот.

І якщо поглянути з цих позицій на зворотний бік усталених цінностей добра і зла, то загальний життєвий шлях європейців почне вимальовуватися в незаних досі й несподіваних обрисах.

Так, найурочистіші поняття, за які люди завжди найбільше боролися й страждали, наприклад поняття Бога і гріха, здадуться не більш значними, ніж здаються людині похилого віку дитячі іграшки й дитячий сум. Благочестя, “життя в Бозі” постануть витонченим витвором страху перед істиною всіх звичайних людей, ще недостатньо сильних і твердих. Вільні розуми, навпаки, усвідомлено використовують релігії для дисциплінування й виховання так само, як використовуються політичні чи економічні системи. Дивуватися тут не доводиться, бо для людей сильних, незалежних, підготовлених наказувати, втілюючих у собі “розум і мистецтво пануючої раси”, релігія є додатковим засобом, щоб долати спротив і панувати. Для деякої частини людей підневільних вона дає привід для підготовки до майбутнього панування. Людям звичайним, більшості, існуючій для загальної користі й лише тому існуючій, релігія дає неоціненне почуття задоволеності своїм становищем, душевний спо-

кій, налаштованість на послух, співчуття собі подібним; вона певною мірою прикрашає й виправдовує нікчемність їхніх душ. Загалом негатив і “зловісна небезпека” релігій, за Ніцше, полягає в наступному: вони “принципово стають на бік всього невдалого, як релігії для страждаючих, вони визнають правоту всіх тих, хто страждає від життя, як від хвороби, і хто хотів би, щоб будь-яке інше розуміння життя вважалося фальшивим і було неможливим. Як би високо не оцінювали цю щадящу й оберігаючу турботу, ... все одно в загальному балансі... релігії є головними причинами, що утримали тип “людина” на нижчому щаблі; вони зберегли надто багато того, що мало загинути [2:289]. Якщо осягнути всю “витончену комедію європейського християнства”, то було б з чого досхочу надивуватися й насміятися. Адже воно, “поставивши всі розцінки цінностей на голову”, дуже ґрунтовно працювало “по суті над погіршенням європейської раси” [2:289-290].

Схожа картина постає при розгляді основних моральних цінностей. Будь-яка мораль, протиставляючи себе “розпусті”, тиранічна відносно не тільки до “природи” людини, а й до її “духу”. Вимагаючи суворої духовної самодисципліни, а в разі необхідності духовних покарань, вона привчає мислити в межах заданих спільних правил. Справа в тому, що в усі часи існували людські стада (общини, племена, народи, держави, церкви) і завжди було надто багато змушених коритися відносно невеликої кількості тих, хто наказував. “Надзвичайна обмеженість людського розвитку, його повільність... залежить від того, що стадний інстинкт покори спадково передається дуже успішно й на шкоду мистецтву наказувати” [2:317]. От мораль і стала прагненням більшості до покори, прагненням на вимогу безумовного “ти мусиш” виконувати все, що скажуть повелителі – батьки, вчителі, закони, станові упередженості, громадська думка. До того ж пануючим у моральних міркуваннях виступив принцип корисності, причому корисність тут – стадна корисність, бо моральним стало виключно те, що йде на підтримку общини й аномальне шукають у тому, що здається їй небезпечним. Віднині якщо які-небудь пристрасно-піднесені інстинкти “заводять окрему особистість далеко за межі й значно вище середньої та незмінної стадної совісті, гине чуття власної гідності общини, гине її віра в себе, ніби переламується її хребет – отже, саме ці інстинкти люди будуть найбільш за все таврувати й паплюжити. Видатний незалежний дух, бажання залишитися самотнім, винятковий розум здаються вже небезпечними; все, що підносить окрему особистість над стадом і завдає страх ближньому, називається віднині злом; поміркований, скромний, пристосовницький, нівелюючий склад думок, посередність бажань набувають морального значення й прославляються” [2:319].

Вся європейська так звана “наука моралі” навіть не підозрює глибини проблематичності свого предмета. Те, що зазвичай називається “обґрунтуванням моралі”, є вченою формою віри в ту чи іншу пануючу мораль, новим засобом її подання. Офіційні моралісти не знають і не бажають знати, “що “спільне благо” аж ніяк не ідеал, не мета... що справедливе для одного аж ніяк не може бути справедливим для іншого, що вимога однієї моралі для всіх завдає шкоди саме вищим людям, словом, що є різниця в рангах між людиною й людиною, а отже, такою між мораллю й мораллю” [2:349]. Існує “мораль панів і мораль рабів”. Хоча в усіх культурах вони переплітаються й іноді вперто співіснують навіть в одній людині, одній душі, відмінності між ними величезні. Коли поняття “хороший” встановлюється пануючою кастою, відмінною його рисою вважаються піднесені, горді стани душі. В цій моралі протиставлення “хорошого” й “поганого” означає те ж саме, що “знатний” і “нікчемний”. Нікчемами вважають “собачу породу людей”, які принижуються, бояться, брешуть, просять, лестять. Люди знатної породи почуваються “мірилом цінностей”, вони “усвідомлюють себе тим, що взагалі тільки й надає гідності речам, вони творють цінності”; їхні моральні зобов’язання існують тільки відносно собі подібних, а відносно нижчих істот – як заманеться. Навпаки, раби ставляться недобррозичливо до чеснот сильних; вони оточують ореолом моральності такі якості, які полегшують існування страждаючих – жалість, співчуття, прислужливість, сумлінність, лагідність, дружелюбність. “Мораль рабів за сутністю своєю є мораль корисності. Ось де джерело виникнення знаменитого протиставлення “добрий” і “злий” – в категорію злого зараховується все потужне й небезпечне, таке, що має грізність, хитрість і силу... Добрий, за поняттям рабів, має бути в усякому разі безпечною людиною” [2:381-384].

Таким чином, робить висновок автор, як би різко й неприємно це не звучало, “мораль у Європі є нині мораллю стадних тварин; це, на наш погляд, тільки один вид людської моралі, крім якого, до якого й після якого можливі або мають стати можливими багато інших, перш за все вищих, моралей” [2:320-321].

Ніцше одним із перших, якщо не перший, помічає, що Європа поволі втрачає своє економічне, політичне та ідейне лідерство у світі, що вона вичерпується як провідний виробник життєстверджуючих цінностей. Її духовні сили підточила не тільки стадна мораль, свого часу накинута й освячена релігією слабких – християнством. Підриваються духовні сили Європи також поширенням сучасних анархістських і соціалістичних ідей з їх обіцянками “вільного суспільства”, “рівності прав”, “відсутності експлуатації” й такого іншого. І “анархістські собаки, які, все шаленніше виючи й усе відвертіше шкряючи зуби, тиняються зараз підворіттями європейської культури”, і “тупоумні філософістери й фанатики братства, які називають себе соціалістами”, сходяться у “ворожості до будь-якої іншої форми суспільства, крім автономного стада”. Вони сходяться у “впертому опорі будь-якій виключній претензії, виключному праву й перевазі (що врешті-решт означає - будь-якому праву: бо тоді, коли всі рівні, нікому вже не потрібні “права”) ... Всі вони сходяться у вірі в спільність як визволительку, значить, у стадо, в себе” [2:321]. Насправді саме життя за сутністю своєю є привласнення, нанесення шкоди, подолання чужого й слабшого, пригнічення, суворість, насильницьке нав’язування власних форм, анексія й, щонайменше, експлуатація”. Будь-яка суспільна група чи корпорація, якщо тільки вона набирається сили, а не вмирає, “прагнутиме рости, зміцнюватися, привласнювати, старатиметься досягти переваги, - і все це не в силу яких-небудь етичних чи неетичних принципів, а в силу того, що вона живе й що життя і є воля до влади. Але саме в цьому пункті важче всього зламати загальні переконання європейців; зараз всюди мріють, і навіть під прикриттям науки, про майбутній стан суспільства, позбавленого “характеру експлуатації”, - це викликає в мене таке вражен-

ня, ніби мені обіцяють винайти життя, яке утримувалося б від усяких органічних функцій”[2:380-381]. Більше того, суспільство в цілому, принаймні, європейське суспільство, - наполягає Ніцше, - повинно існувати не заради себе, а “служити підніжжям деякому виду обраних істот для виконання їх вищого завдання”[2:380-381].

Які обрані істоти, яке вище завдання маються на увазі? Обранці, за Ніцше, - мужні творці нових, а не безпорадні споживачі готових цінностей, носії “вищої моралі”, “аристократи духу”, “генії”, в тому числі філософи вільного розуму, власне, кожен (не обов’язково винятковий або широковідомий), хто “виробляє чи народжує в найширшому сенсі”[2:327]. Їх покликання - ґрунтовно переглянувши пануючу застарілу (хибну) ієрархію цінностей і тим самим, уникнувши системної кризи, що насувається, вивести європейців на нові, перспективніші шляхи; це будуть шляхи у наступне ХХ століття.

Дещо про долю ніцшеанства

Обсяг журнальної статті не дає змоги розглянути весь зміст “По той бік добра і зла”. А між тим, у книзі окреслюється більшість майбутніх ключових проблем західної посткласичної філософії. В узагальнених формулюваннях це світоглядна й методологічна неспроможність європоцентризму, утвердження масової культури на шкоду власне культурі, мода на егалітарні (зрівняльні) доктрини як шлях до нівелювання особистостей і культивування посередностей, змагання відцентрових і доцентрових тенденцій серед європейських народів та культур, розгортання боротьби за світове панування і багато інших. У викладі Ніцше вони фактично звучать тривожними застереженнями. Цих застережень спочатку не чують, про що свідчить доля книги. Вона виходить у світ на кошти автора, бо два видавництва відмовилися опублікувати цей твір; розпродаж книги починається дуже мляво; інтелектуальна громадськість зустрічає її байдуже. Попервах її зміст насторожує тільки небагатьох. Широкого визнання й навіть захоплення (як і нечисленних, але рішучих протестів) книга набуває лише серед покоління, зрілість якого припадає вже на ХХ століття.

Втім, широта визнання в даному випадку значною мірою умовна. Адже ця книга, а також хронологічно й ідейно наступні - “До генеалогії моралі”, “Сутінки ідолів, або Як філософствують молотом”, “Антихрист. Прокляття християнству”, - за визначенням самого їх автора, “у всьому істотному є критика сучасності”. Лише певним чином підготовлені суспільні верстви розуміють і тим більше приймають таку критику. Для багатьох пересічних європейців Ніцше, оголосивши війну тисячолітнім цінностям, стає й надовго залишається таким собі моральним страховиськом, від якого слід оберегати незагартовані душі молодих поколінь. Його таврування людини як знеособленої стадної тварини й заклики звільнитися від звичної моралі слухаються всіма; його гімни людині як величому новатору-творцеві й вимоги вищої, “моральнішої” моралі чуються небагатьма.

Загалом творчій спадщині Ніцше у ХХ столітті не поталанило. З одного боку, в 20-40-ві роки ніцшеанство політизується й приймається німецькими націонал-соціалістами, що зброєю нав’язують Європі й усьому світові “новий порядок”. Ідеологи та практики нацизму використовують заклики Ніцше виховувати придатну до панування расу людей, організовувати суспільні відносини жорстко субординованими та регламентованими; беруться до уваги також його неодноразові зневажливі висловлювання на адресу європейських народів. Правда, вони при цьому опускають не менш зневажливі оцінки своїм нібито предтечею німців. З другого боку, антинацистами, антифашистами, гуманістами, демократами різних відтінків ніцшеанство тлумачиться як апологія аморалізму, расизму, пангерманізму, антисемітизму, слов’янофобії, агресивного індивідуалізму, войовничого вождизму й тому подібного. Ними Ніцше бачиться запеклим реакціонером і людиноненависником. Його творчу спадщину спіткала біда ще й з третього боку - вульгаризація численними епігонами. Парадокс полягає в тому, що за життя аристократ духу (в позитивному розумінні), принциповий індивідуаліст і суворий одинак після смерті набуває надзвичайної популярності; його ім’я - “на вустах” (і “на язиці”) у багатьох, починаючи з університетських професорів і закінчуючи бульварними “журналюгами” та молодіцькими унтер-офіцерами. І для всіх цих шанувальників та “доброзичливих” “ніцшезнавців” (мух, за образом, ужитим свого часу самим Ніцше) його філософія виявляється дуже доступною: життя є воля до влади; сильні повинні командувати, слабкі - виконувати; мораль знесилою; немає нічого безумовного, все дозволено.

За мухами не стало видно меду.

На кінець століття Ніцше, як такий, хто позбавлений культурних прав удаваними “друзями людства”, сфальсифікований з мотивів політичної доцільності “казеними” філософськими працівниками, відгороджений від читачів бібліотечними “спецхранами” - вже давно позаду. Він той, ким і був насправді, - “мучеником пізнання” та відкривачем “неприємних” істин. Він доступний і своїм зовні ефектним нігілізмом, і своїм глибинним конструктивізмом. Він вабить і цікавою літературною спадщиною, і злободенням.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Буржуазная философия кануна и начала империализма. - М.: Высшая школа, 1977. - 424с.
2. Ницше Ф. По ту сторону добра и зла // Сочинения в двух томах. — Т. 2. — М.: Мысль, 1990. - С. 238 - 406.

Матеріал надійшов до редакції 24.03. 2000р.

Н.Н.Самардак. Попытка заглянуть по ту сторону добра и зла.

В статье в контексте интеллектуальных процессов в Западной Европе XIX столетия рассматриваются основные идеи книги Ф.Ницше "По ту сторону добра и зла".

M.M.Samardak. An attempt to take a look at the reverse side of the good and evil.

The article deals with the main ideas of the book "Beyond Good and Evil" by F.Nietzsche in the context of intellectual processes in Western Europe of the 19-th century.